

Laws and regulations affecting the durability of buildings and urban spaces of the Qajar era from the beginning to constitutionalism

Sima Khaleghian¹

PhD student in Architecture, Department of Architecture, Faculty of Architecture and Urban Planning, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran

Shima Ghandehari

MA in Iranian Architectural Studies, Department of Architecture, Faculty of Architecture and Urban Planning, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran

Mahdi Saedvandi

Associate Professor, Department of Architecture, Faculty of Architecture and Urban Planning, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran

Abstract

The researches carried out in the relics of the history of architecture and urban planning of Iran in the field of architectural studies and urban planning have been more closely related to the body of these relics. In the meantime, social factors, cultural, religious and customary structures and the opinion of the master craftsman, architect or even the king and the courtiers have been neglected in the form of regulations, despite their undeniable effect. It seems that Iran's architecture has principles based on which architects have acted in relation to durability and long useful life of buildings. The creation of desirable and high-quality architectural works that have the capacity to last and adapt to life and the passage of time has been happening in Iran for a long time. This article seeks to answer the question of whether the regulations related to architecture during the Qajar era until the constitution were involved in increasing the lifespan and quality of the relics, or did they take steps to reduce it? This study has been carried out in the context of a part of history, from the time of the rule of the Qajar kings to the emergence of constitutionalism. In this era, with the emergence of the first forms of urban organization, regulations play a more prominent role than in the past. In this article, the data collected and analyzed systematically during the research process have been used. Based on this method, first open coding is done up to the stage of theoretical saturation, and then classification and analysis of the codes is done up to the stage of selective codes. The purpose of compiling this article is to first read the documents belonging to the mentioned period and extract the existing regulations at that time and then measure its effect on increasing or decreasing the useful life of architectural relics. Therefore, firstly, the regulations related to architectural constructions or urban spaces from the Qajar era to the Constitution have been summarized and then the

1. Corresponding author: sima.khaleghian@yahoo.com

relationship between these factors and the useful life of the building has been investigated. According to the nature of the Qajar period and the emergence of factors that reduced the lifespan and quality of architecture, the classification has been separated into two general categories: increase and decrease in durability.

Keywords: Laws and regulations, Durability, Qajar, Constitutionalism, Buildings, Urban space

Citation:

Khaleghian, S., Ghandehari, Sh & Saedvandi, M. (2024). Laws and regulations affecting the durability of buildings and urban spaces of the Qajar era from the beginning to constitutionalism. *Journal of Urban Studies on Space and Place*, 8(30), 83-98 <https://doi.org/10.22034/jspr.2024.2045477.1087>

DOI: <https://doi.org/10.22034/jspr.2024.2045477.1087>

URL: https://jspr.jdisf.ac.ir/article_718895.html?lang=en

Copyrights:

©2023 by the authors. Published by Journal of Urban Studies on Space and Place.

This article is an open-access article distributed under the terms and conditions

of the Creative Commons Attribution 4.0 International

(CC BY 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)).

قوانین و مقررات تأثیرگذار بر ماندگاری بناهای معماری و فضاهای شهری دوران قاجار از ابتدا تا مشروطیت *

سیما خالقیان **

دانشجوی دکترای معماری، گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران

شیما قندهاری

کارشناسی ارشد مطالعات معماری ایران، گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اصفهان،

اصفهان، ایران

مهدی سعدوندی

دانشیار، گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران

چکیده

پژوهش‌های انجام‌شده در آثار تاریخ معماری و شهرسازی ایران در حوزه مطالعات معماری و شهرسازی، با کنکاش در کالبد این آثار بیشتر عجین بوده است. در این میان عوامل اجتماعی، ساختارهای فرهنگی، مذهبی و عرفی و نظر استادکار، معمار و یا حتی شاه و درباریان در قالب مقررات، برخلاف اثر غیرقابل انکار آن، مورد غفلت واقع شده‌اند. به نظر می‌رسد معماری ایران در ارتباط با ماندگاری و طولانی بودن عمر مفید بنا اصولی داشته که معماران بر اساس آن عمل می‌کرده‌اند. خلق آثار معماری مطلوب و باکیفیت که ظرفیت ماندگاری و سازگاری با زندگی و گذر زمان را داشته باشند، از دیرباز در پهنه ایران اتفاق افتاده است. این مقاله به دنبال پاسخ به این پرسش است که مقررات مرتبط با معماری در دوران قاجار تا مشروطه بر مانایی و افزایش طول عمر و کیفیت آثار دخیل بوده یا در جهت کاهش آن گام برداشته است؟ این مطالعه در بستر بخشی از تاریخ، از زمان حکمرانی پادشاهان قاجار تا ظهور مشروطیت انجام گرفته است. در این دوران با ظهور نهادهایی، مثل بلدییه و اداره احتساییه مقررات از نقش پررنگ‌تری نسبت به گذشته برخوردارند. در این مقاله، از داده‌هایی که در طی فرآیند پژوهش به صورت نظام‌مند گردآوری و تحلیل شده، استفاده کرده‌ایم. بر اساس این روش، ابتدا کدگذاری باز تا مرحله اشباع نظری صورت می‌پذیرد و پس از آن دسته‌بندی و تجزیه و تحلیل کدها تا مرحله کدهای گزینشی انجام می‌شود. هدف از تدوین این نوشتار ابتدا خوانش اسناد متعلق به دوره مذکور و استخراج مقررات موجود در آن زمان و سپس سنجش

*. این مقاله مستخرج از طرح پژوهشی با عنوان «تأثیر مقررات معماری و شهرسازی بر ماندگاری معماری ایران در دوران صفوی، قاجار و پهلوی اول» تحت قرارداد با دانشگاه هنر اصفهان با شماره ثبت ۱۴۰۰۱/۸ است.

** . ایمیل نویسنده مسئول: sima.khaleghian@yahoo.com

تأثیر آن در افزایش یا کاهش عمر مفید آثار معماری است. از این رو، ابتدا مقررات مرتبط با ساخته‌های معماری یا فضاهای شهری دوران قاجار تا مشروطه جمع‌بندی و سپس رابطه این عوامل و عمر مفید ابنیه بررسی می‌شود. با توجه به ماهیت دوره قاجار و ظهور عواملی که کاهنده طول عمر و کیفیت معماری بوده‌اند، گونه‌بندی در دو دسته کلی افزایش و کاهش ماندگاری تفکیک شده است.

کلیدواژگان: قوانین و مقررات، ماندگاری، قاجار، مشروطیت، ابنیه، فضای شهری.

۱- مقدمه

در شکل‌گیری آثار معماری، عوامل مستقیم و غیرمستقیم متعددی نقش دارند. ساخت و پرداخت یک بنا و تغییراتی که در طی روند ساخت بر بنا واقع می‌شود، از علل مختلفی سرچشمه می‌گیرد. بستر و زمینه ایجاد آثار، سلیقه و نظر اصحاب قدرت یا مردم عامی، علل گوناگون سیاسی، اجتماعی و فرهنگی و از سوی دیگر عامل غیرمستقیم، زمینه‌ای و هدایت‌کننده‌ای، مثل مقررات و قوانین، یکی از مباحثی است که در حوزه معماری و شهرسازی باعث ایجاد نوعی تغییر یا ترسیم نوعی روش در ذهن معماران برای احداث یک بنا می‌شود. همچنین مقررات صورت‌ها و شکل‌های مختلف به خود می‌گیرد و در نحوه ساخت، اجرا، اداره و بعدها تعمیر و مرمت و نگهداری آثار نقش پررنگی دارد.

با شروع پادشاهی قاجاریان، همچنان تأثیر حکمرانی شاهان ادامه یافت. در ادامه، با آغاز دوره ناصری برای نخستین بار در ایران، با ایجاد تغییراتی در نظام معماری، ساختمان‌سازی با طراحی پلان و نما و سایر مدارک صورت می‌گیرد و نظام سنتی استاد-شاگردی در معماری و ساخت خدشه‌دار و برای اولین بار طراحی و ساخت به فرد واگذار می‌شود.

معماری این دوره تحت تأثیر ارتباط با دنیای غرب قرار گرفت و تا حدی طرز فکر و سلیقه معماران معروف محلی را نیز تغییر داد. ظهور دانش‌آموختگان تحصیل‌کرده در خارج از ایران و تدریس استادان غیرایرانی در دارالفنون، هم‌نحوه کار ساخت و فرآیند آن را دستخوش تغییر کرد و هم تا حدی به کالبد معماری‌های این دوره صورتی نو بخشید. هم‌زمان با تغییرات کالبدی معماری درباری با تأثیر از غرب و به طبع آن تغییر در قوانین کالبدی بنا، معماری عموم

مردم همچنان به سبک سنتی ادامه دارد و از قوانین بنایی گذشته تبعیت می‌کند. باین حال، به تدریج با گذشت زمان، این تغییرات کالبدی و قوانین ساخت، معماری سنتی را نیز تحت تأثیر قرار می‌دهد.

پرسش‌های پژوهش

پرسش این پژوهش این است که مقررات و قوانین مرتبط با معماری و شهرسازی در زمان حکومت قاجاریان تا ظهور مشروطیت کدام است؟ افزون بر آن، نقش این مقررات در ماندگاری، کیفیت و طول عمر آثار این دوره افزایش یافته است یا کاهش یافته؟

۲- پیشینه پژوهش

پیشینه این نوشتار، دو بخش کلی پژوهش‌های مرتبط با ماندگاری و پژوهش‌های تاریخی عصر قاجار را پوشش می‌دهد. در مجمع علمی معماری، ماندگاری به معنای توانایی اجزا در حفظ کارایی و دوام در برابر استفاده مکرر، شرایط متغیر و عوامل طبیعی است (Davies & Jokiniemi, 2008; Kurtz, 2004). بخشی از پژوهش‌های مذکور به بررسی مفاهیم معنوی مرتبط با تداوم پرداخته‌اند. یکی از این پژوهشگران، شرط اساسی برای ایجاد معماری خوب و فضاهای زنده و جاودانه را شناخت زندگی انسان می‌داند. او بر این باور است که آنچه موجب جاودانگی می‌شود، دستیابی به الگوهای مشترکی است که مختص مکان خاصی نبوده و در تمامی نقاط جهان پایدار و ماندگار است (الکساندر، ۱۳۸۶). پژوهش دیگری نشان می‌دهد که برای حفظ ماندگاری و پایداری فضای شهری در محلات قدیمی، زنده کردن مؤلفه‌های زیبایی‌شناختی ذهنی و عینی آن منطقه با رویکرد اجتماعی از بهترین روش‌هاست. این پژوهش تأکید می‌کند که پایدار کردن بافت شهری به‌عنوان یک ارزش، از طریق همسویی

معماران با نیازها و خواسته‌های مردم، گزینه مناسبی است (ناسخیان، ۱۳۹۲). پژوهش دیگری به این نکته اشاره دارد که ماندگاری بافت شهری به حضور فعال انسان و ارتباط او با محیط وابسته است. فضاهای شهری که قابلیت تجمع دارند، مکان‌هایی برای حضور شهروندان و مشارکت آن‌ها در زندگی جمعی‌شان هستند. توجه به کیفیت این فضاها سرزندگی آن‌ها را به حداکثر می‌رساند (حمزه‌نژاد و شریفیان، ۱۳۹۵). در نوشتار دیگری بیان شده است که تداوم زندگی یک بنا به معنای تداوم کارکرد کالبد آن است و باید عواملی که به تداوم این کارکرد منجر می‌شوند، در نظر گرفته شود. فروپاشی ساختمان و بافت ممکن است ناشی از استفاده ناکارآمد نباشد، بلکه گاهی به دلیل متروک شدن و عدم استفاده در یک بازه زمانی طولانی، بناها کارایی خود را از دست می‌دهند. حضور افراد در فضاها به اجتماع‌پذیری آن‌ها کمک می‌کند و این امر عاملی برای بقای بناهاست. بنابراین، جلوگیری از خاموشی و از رونق افتادن بناها و بافت‌های تاریخی در مقیاس‌های مختلف ضروری است (حبیبی و دیگران، ۱۳۹۸).

به‌علت وجود منابع مکتوب دست اول فراوان در دوره قاجار، پژوهش در متون تاریخی با رویکردها و زمینه‌های بسیاری صورت گرفته است. منابع دست اول، مانند خاطرات و سفرنامه‌ها و .. مشتمل بر وقایع روزانه نویسنده است و از خلال آن‌ها می‌توان بخشی از دستورات و قوانین مکتوب یا نانوشته را در زمینه معماری دریافت. از این میان می‌توان به خاطرات «اعتمادالسلطنه» اشاره کرد که در طی چندین سال وظیفه ریاست احتساییه را بر عهده داشته و علاوه بر خاطرات روزانه، بخشی از رخدادهای شهر و تصویبات احتساییه و دستورات شاه در زمینه آبادانی شهر را نیز شامل می‌شود. «محمد حسن خان اعتمادالسلطنه»

در نوشته‌های خود به برخی اقدامات عمرانی و محدودیت‌های معماری و شهرسازی اشاره کرده است که از میان آن‌ها می‌توان به برخی قوانین معماری و شهرسازی قاجار دست یافت. همچنین در کتاب تاریخ منتظم ناصری، اعتمادالسلطنه به شرح وقایع جهان و به‌خصوص ایران می‌پردازد. در قسمتی از این سه جلد که به دوره قاجار تا مشروطیت پرداخته شده، می‌توان برخی قوانین و نهادهای معماری و شهرسازی را استخراج کرد. زمانی که اعتمادالسلطنه وزارت انطباعات و دارالترجمه را بر عهده داشت کتابی با نام المآثر و الآثار در ثبت اخبار و وقایع و شرح حال اشخاص آن چهل سال منتشر کرد که بی‌تردید یکی از اساسی‌ترین و مهم‌ترین مآخذ برای شناخت آن دوران است.

همچنین برخی نظرها و اقدام‌های کنت دوبیگو، وزیر مختار فرانسه، طی سال‌هایی که وظیفه رسیدگی به اداره احتساییه را بر عهده داشت، در کتاب جغرافیای تاریخی تهران موجود است. پایان‌نامه کارشناسی ارشد شهرام یاری نیز به نظام اداری معماری و جایگاه معمار در دربار قاجار پرداخته و قوانین مالی حکومت قاجار برای معماری را بررسی می‌کند. گاسپار درویل نیز در کتاب سفر در ایران، به وضعیت بناها و به‌خصوص خانه‌ها در دوران قاجار پرداخته و نحوه کار معمارها و بناها را توصیف کرده است. لقمان دهقان نیری و منیره عبدالهی هم وضعیت شهر تهران را از دیدگاه سفرنامه‌نویسان خارجی، در دوره ناصری شرح داده‌اند. دکتر یاکوب ادوارد پولاک نیز در کتاب خود به تشریح و توصیف وضعیت تهران دوره ناصری می‌پردازد. عبدالحسین سپهر در کتاب مرآت الوقایع مظفری برخی قوانین مربوط به حوزه معماری و شهرسازی در دوره مظفرالدین شاه را شرح داده است. اوژن فلاندن نیز در سفرنامه خود به توصیف ساخت ابنیه و کار معمارها و

بناها پرداخته و جمشید کیانفر در مقاله «دستورالعمل احتسابیه و نظیفیه کامران میرزا، نایب‌السلطنه به محمد حسن خان صنیع الدوله» وظایف اداره احتسابیه را تشریح و قوانین این سازمان را ارائه کرده است. همچنین وی در مقاله «رسائل نظامنامه کل مکاتب محلات و کوجه‌ها» و مقاله «ساختار تشکیلات حکومتی شهر تهران در نظام سنتی» به برخی قوانین و نهادها در حوزه معماری و شهرسازی اشاره کرده است. دوستعلی خان معیرالممالک نیز در کتاب مجموعه متون و اسناد تاریخی دوستعلی خان معیرالممالک، یادداشت‌هایی از زندگانی خصوصی ناصرالدین‌شاه، نگاشته‌هایی ارائه کرده است که برخی در زمینه اقدامات شاه و دربار در حوزه معماری و شهرسازی هستند. ممتحن الدوله نیز در کتاب خاطراتش، اطلاعاتی در حوزه روند معماری ابنیه و چگونگی کار معماران ارائه می‌کند. در کتاب فرمان‌ها و رقم‌های دوره قاجار نیز نویسنده، اسناد برخی دستورها و فرمان‌های درباری را ارائه می‌کند که از خلال آن می‌توان به شماری از قوانین معماری و شهرسازی دست یافت.

همچنین در کتاب قبالة کارگزاری اصفهان ۱۳۳۴-۱۳۲۷ هجری قمری مجموعه اسناد حقوقی، مرتضی نورانی به ارائه اسنادی می‌پردازد که در میان آن در خصوص نهادهای معماری و شهرسازی مطالبی بیان کرده است. نیز عزت‌الله نوذری در کتاب تاریخ اجتماعی ایران از آغاز تا مشروطیت برخی دستورالعمل‌ها در حوزه مورد مطالعه را بیان می‌کند. کتاب تاریخ ایران از جان ملکم و کتاب تاریخ مؤسسات تمدنی جدید در ایران از محبوبی اردکانی هم در بخش قاجار، به توصیف وضعیت شهر تهران در دوره مورد مطالعه پرداخته‌اند. ابوالقاسم سری نیز در مقاله «منصب محتسب در ایران»، به شرح جایگاه احتساب و وظایف آن می‌پردازد. کتاب نظم و

نظمیه در دوره قاجار نوشته مرتضی سینی قمی تفرشی، وظایف و اختیارات اداره پلیس و وزارت جلیله پلیس و احتسابیه را نقل کرده است. جعفر شهربیاف نیز در جلد دوم و پنجم مجموعه کتاب‌های تاریخ اجتماعی تهران در قرن سیزدهم به شرح وضعیت برخی اصناف و فعالیت آن‌ها می‌پردازد.

مری شیل، همسر وزیر مختار انگلیس، در اوایل سلطنت ناصرالدین شاه، در خاطراتش، توصیفی از تهران دوره قاجاری و فعالیت‌های مرتبط با حوزه معماری و شهرسازی ارائه کرده است. ابراهیم صفایی نیز در دو کتاب خود به نام نامه‌های تاریخی دوران قاجاریه و اسناد نویافته با ارائه مدارک و اسنادی از دوره قاجار، برخی قوانین این دوره را نقل کرده است. همچنین هانری رنه دآلمانی در سفرنامه از خراسان تا بختیاری، به شرح و توصیف شیوه انجام امور در دوره قاجار، پرداخته و گیوم آنتون اولیویه در سفرنامه‌اش به شیوه ساخت بنا توسط معمار اشاره کرده است. محسن حبیبی در کتاب شار تا شهر وضعیت شهری ایران و به‌خصوص تهران دوره قاجار را تبیین کرده و با توصیف نقش و شکل خیابان‌های مکتب تهران و عمارت‌های دولتی سبک فرنگی و وارداتی جدید، به توضیح نظام‌های حاکم بر شهر می‌پردازد. به‌علاوه وحید قبادیان در کتاب سبک‌شناسی و مبانی نظری در معماری معاصر ایران، با تجزیه و تحلیل عصر قاجار در سه دوره، به بیان شیوه‌های حاکم بر معماری قاجار می‌پردازد و شکل شهر سنتی در اوایل قاجار در ساختمان‌های این دوره را توصیف و تحلیل می‌کند. وی در این کتاب به مسئولیت‌های حکومت اشاره می‌کند و بیان می‌دارد که از زمان ناصرالدین شاه، زمینه افزایش و تقسیم مسئولیت‌های حکومت ایجاد و مجلس شورای دولتی از وزیران و اعیان تشکیل شد، درحالی‌که، تا قبل

از این، همه چیز معطوف به اراده پادشاه بود. از شاخصه‌های مهم حکومت قاجار، تجددخواهی حکام ایران در این دوره است. همایون کاتوزیان در کتاب ایران دوره باستان تا معاصر به آغاز دوران تجدد ایران در زمان فتحعلی شاه اشاره کرده و نظام اداری ایران پس از تجددخواهی فتحعلی شاه را بسیار غیرمتمرکز دانسته است. وی مقام‌های حکومتی و اختیارات آن‌ها را به وضعیت دوران صفوی تشبیه کرده است. قبادیان در کتاب معماری در دارالخلافه ناصری به دو پدیده سنت و تجدد در معماری معاصر تهران پرداخته و در خلال این موضوع به حضور معمارها و مهندس‌های فرنگی در تهران اشاره کرده است. وی با دسته‌بندی ساختمان‌های شاخص عصر ناصری، آن‌ها را در سه گونه منبع الهام سنتی، فرنگی و تلفیقی بررسی می‌کند. ناصر تکمیل همایون نیز در کتابش تاریخ اجتماعی و فرهنگی تهران: از آغاز تا دارالخلافه ناصری از تبدیل تهران از روستایی گمنام به شهری دارای برج و بارو سخن می‌گوید و به مرادفات این شهر با شرایط جهانی و انتخاب آن به عنوان پایتخت اشاره دارد. نادر جلالی نیز در کتاب یادگارهای نایب‌السلطنه در تهران، به نقل دستورالعملی که کامران میرزا به اداره احتسابیه ابلاغ کرده بود می‌پردازد. کاری نیز در سفرنامه‌اش از شیوه ساخت و ترمیم و مرمت بنا در دوره قاجار مطالبی مطرح کرده است. عبدالمهدی رجایی نیز در کتاب شهرنگاری‌های عصر قاجار به وضعیت ابنیه عام‌المنفعه در تهران و مرمت برخی فضاهاى عمومی شهری پرداخته است. محسن معتمدی در کتاب جغرافیای تاریخی تهران، فعالیت‌های عمرانی شاهان قاجار را تبیین کرده و به تشریح اقدامات ساختمانی و بستر اجتماعی شکل‌گیری آن و توصیف وضعیت شهر و معابر و تأسیسات شهری پرداخته است. معتمدی در کتاب خود تشکیلات حکومتی و اداری

شهر دوران ناصری را تشریح می‌کند. وی از منصب معمارباشی‌گری و سازمان بناخانه و یاریاست بناخانه سخن گفته و تشکیلات اداری دربار را تا حدودی توصیف کرده است. او وظایف و اختیارات بلدی و نظمی را عملاً و رسماً یکی دانسته و سفر ناصرالدین شاه به کشورهای اروپایی را علت تغییرات مقلدانه در تعیین وظایف درباری و تفکیک وظایف اداره امور در نظمی و بلدی می‌داند. کتاب تاریخ ایران کمبریج نوشته پیتروری، گاوین هامبلی و چارلز ملوین نیز در جلد هفتم، به توضیح و تبیین اوضاع ایران در دوران قاجار می‌پردازد.

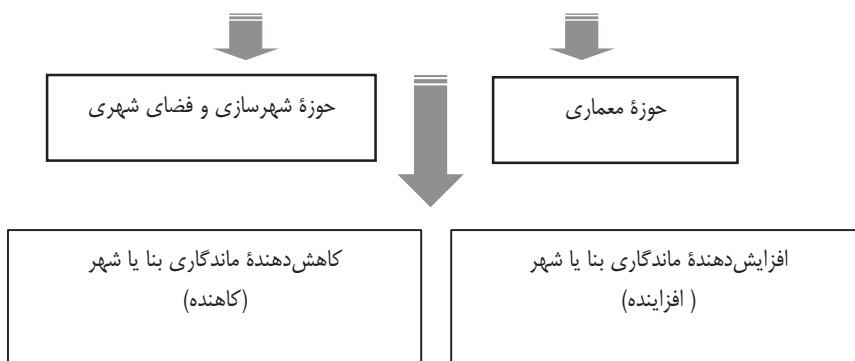
۳- مواد و روش‌ها

عین‌السلطنه نیز در جلد دوم، سوم، چهارم، ششم و هشتم کتاب روزنامه خاطراتش، مطالبی در حوزه نحوه کار معمار و شیوه ساخت ابنیه تاریخی قاجار نقل کرده است. عبدالله مستوفی نیز در کتاب شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجار به توصیف تهران قاجاری در دوران مورد مطالعه پرداخته است. همچنین مهدی افشار اصل و محمدباقر خسروی، در مقاله «معماری ایران در دوره قاجار» به توصیف نظام معماری در دوره قاجار پرداخته‌اند.

1. grounded theory

مقررات دوره قاجار از ابتدا تا مشروطیت

تصویر شماره (۱): شاکله کلی

(مأخذ: نگارندگان)

معماری، در برخی موارد دچار کاستی‌هایی شده است؛ بنابراین، نویسندگان در این پژوهش پس از استخراج و دسته‌بندی قوانین معماری و شهرسازی این دوره، آن‌ها را در دو گونه افزایشدهنده و کاهشدهنده تفکیک کرده‌اند. بدین نحو به اثر هر عامل به شیوه شفاف‌تری توجه می‌شود. از سوی دیگر، قدرت بی‌مثال شاه قاجار در اعمال سلیقه و نظر خود همچنان پررنگ بوده و البته می‌تواند به شکل شناور در هر دو دسته کاهشدهنده و افزایشدهنده قرار داشته باشد (حسب شرایط خاص).

۱-۴- مقررات و قوانین حوزه معماری

قیومی عوامل مداخله‌گر در معماری را به سه دسته هنرمند (معمار)، حامی^۱ و سیاق^۲ یا بستر تقسیم کرده است (قیومی بیدهندی، ۱۳۸۷)؛ بنابراین نظر، هر عاملی که بخواهد بر معماری تأثیر بگذارد، باید در یکی از این سه دسته بگنجد. با توجه به مقصود واژه

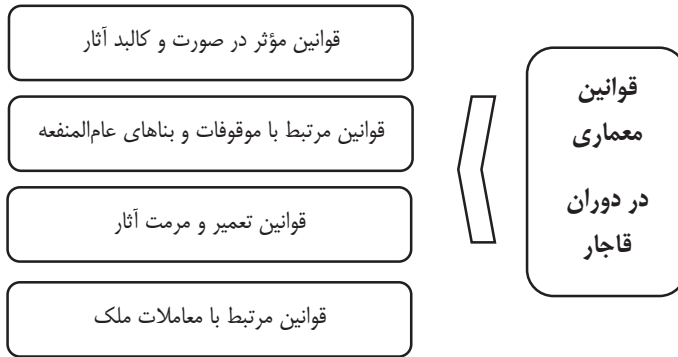
می‌کند مقولات تأثیرگذار در مانایی را مشخص کند و سپس به ترتیب آنها را دسته‌بندی و ارزیابی و در آخر با بیان کیفی هریک از این دسته عوامل را روایت می‌کند. به‌طورکلی نظریه برآمده از زمینه که استراوس و کوربین مطرح کرده‌اند شامل مراحل شش‌گانه زیر است: مرحله نخست: گردآوری داده، مرحله دوم: تنظیم و سازماندهی داده (بازنویسی داده‌ها)، مرحله سوم: تجزیه داده‌ها و کدگذاری باز، مرحله چهارم: مقوله‌بندی داده‌ها و کدگذاری محوری، مرحله پنجم: پیوند و ترکیب داده‌ها و کدگذاری انتخابی، مرحله ششم: ظهور نظریه جدید یا نظریه توسعه‌یافته. سرانجام پژوهشگر با بیانی کیفی، هریک از این دسته عوامل را روایت می‌کند.

۴- نتایج و بحث

بررسی شواهد و قرائن موجود در منابع نشان می‌دهد، مؤلفه طول عمر مفید ابنیه و کیفیت آن در دوره قاجار از ابتدا تا مشروطیت، تحت تأثیر شرایط اجتماعی و سیاسی موجود و مقررات و دستورات حاکم بر معمار و

۱. منظور از حامی، افرادی‌اند که امر معماری را حمایت و در معماری اعمال نظر و سلیقه می‌کنند.

۲. منظور از سیاق، بستر ایجاد اثر معماری است.

تصویر شماره (۲): تقسیم‌بندی ماهیت قوانین معماری بناها در دوران قاجار
(مأخذ: نگارندگان)

تصویر شماره (۳): تقسیم‌بندی ماهیت قوانین معماری بنا در دوران قاجار و افزایش ماندگاری
(مأخذ: نگارندگان)

قوانین در این پژوهش، می‌توان به نقش و تأثیر قوانین معماری بر هر یک از این سه دسته پی برد. به‌طورکلی، شاکله اصلی مقررات و قوانینی که در اسناد مکتوب قاجار در حوزه معماری بیان شده، در چهار دسته کلی به شرح زیر قابل پیگیری است:

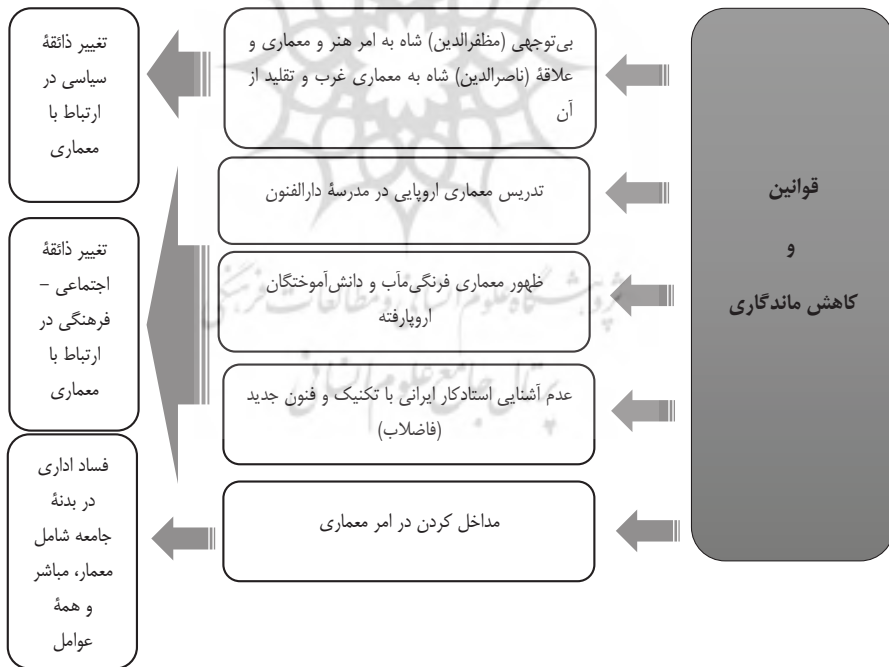
۱-۱- ۴- مقررات و قوانین معماری مؤثر بر افزایش ماندگاری و کیفیت ابنیه

عامل هدایت‌کننده و زمینه‌ای مقررات، به‌شکل غیرمستقیم، باعث افزایش ماندگاری و کیفیت آثار معماری در دوره قاجار شده است. نویسندگان با پیگیری اثر قانون بر معماری توانسته‌اند مواردی را که به این هدف کمک کرده، از خلال منابع استخراج و دسته‌بندی کنند و سپس با ارائه یک شاهد در اسناد، به بیان نمونه بپردازند.

(شایان ذکر است، برخی از موارد بسته به کاربرد و موقعیت توانسته افزایش یا کاهش ماندگاری باشند).

جدول شماره (۱): نمونه موردی از شواهد مؤثر در افزایش ماندگاری

عامل مستخرج از شاهد	نمونه موردی از شواهد
<p>توجه و علاقه (شاه-مردم) به امر هنر و معماری</p> <p>مرمت، تعمیر و نگهداری بناهای عام‌المنفعه یا کاخ و ساختمان‌های متعلق به دربار</p>	<p>در مواردی شاه نه تنها فرمان ساخت ابنیه را می‌داده، بلکه در تقسیم وظایف و انتخاب معمار و طراح و معجری بنا نیز شخصاً اقدام می‌کرده است. اعتمادالسلطنه نیز در ضمن وقایع روز یکشنبه شانزدهم شوال ۱۲۹۸، از دستورالعمل شاه راجع به ساخت اندرونی عمارت انیس‌الدوله یاد کرده است (اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۰: ۱۱۰). توجه شاه به هنر و معماری موجب افزایش فرمان‌ها نسبت به ساخت ابنیه می‌شده است؛ افضل‌الملک در گزارشی به توجه ناصرالدین شاه به هنر و بی‌توجهی مظفرالدین شاه بدین مقوله اشاره دارد (افضل‌الملک، ۱۳۶۱: ۱۴۱). علاوه بر دستور ساخت ابنیه توسط دربار، مردم نیز جزء بانیان و تصمیم‌گیرندگان در زمینه معماری هستند. اهمیت این تصمیم‌های مردمی در حوزه ساخت، گاهی آن‌قدر بالا بوده که کمبودها و بی‌توجهی به امر معماری توسط حکومت را نیز جبران کرده است؛ تا آنجا که در دوره مظفرالدین شاه که توجه به امر معماری کمتر بود، بیشتر مدارس قاجاری به خواست و اراده مردم و توسط خود آن‌ها ساخته شده است (یاری، ۱۳۹۴).</p> <p>در دوره قاجار مدارس بسیاری ساخته شده است و بانیان ساخت آن و شخص پادشاه، به جهت تأمین هزینه تعمیرات سالیانه و مخارج مدرسان و طلاب، موقوفات بسیاری تعیین کرده‌اند (اولیویه، ۱۳۷۱: ۱۵۱). بر اساس این مطلب، برخی مدارس به دستور و هزینه پادشاه ساخته و مخارج افراد نیز از طریق درآمد موقوفات پرداخته می‌شد. همچنین وقف ملک برای آموزش مردم نیز رایج بوده است.</p>

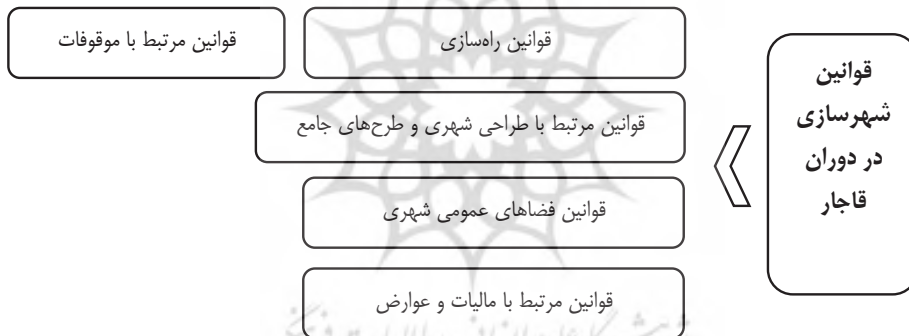

تصویر شماره (۴): تقسیم‌بندی ماهیت قوانین معماری در دوران قاجار و کاهش ماندگاری

(مأخذ: نگارندگان)

جدول شماره (۲): نمونه موردی از شواهد مؤثر در کاهش ماندگاری

عامل مستخرج از شاهد	نمونه موردی از شواهد
مداخل کردن در امر معماری (فساد و تخریب بی دلیل)	<p>در سفرنامه کارلا سرنا آمده است که ناصرالدین شاه، مرمت قصری را به حاکمی سپرد و مبلغ پنج هزار تومان برای مرمت قصر منظور کرد؛ حاکم پول را دریافت کرد اما مطابق معمول، آن را برای مرمت بنا صرف نکرد و هیچ اقدامی در جهت تعمیر قصر انجام نداد (سرنا، ۱۳۶۲: ۲۸).</p> <p>از دیگر عوامل، استفاده بی‌جهت از مصالح مصرفی و نیروی کار اضافی است (مبصرالسلطنه، ۱۳۸۴: ۲۸۲). در این زمینه گاهی یک عمارت بدون دلیل موجه کاملاً تخریب و عمارت جدید ساخته می‌شود تا از این طریق، سازندگان بتوانند مداخل کنند. برای نمونه میرزا محمود خان حکیم‌الملک که وزیر بنایی دوره مظفرالدین شاه نیز بود، به جهت کسب مداخل، فرمان تخریب عمارت برلیان و ساخت عمارت جدیدی را صادر کرد. او علت این تخریب را بد ساختن سقف اتاق و هموار بودن مسیر برای گریه‌ها بیان کرده است (یاری، ۱۳۹۴).</p> <p>عدم دسترسی به وسایل مهندسی و علوم جدید، به‌خصوص از دوره ناصری به بعد، موجب می‌شد معماری برخی سازه‌های جدید، با مشکل عدم تخصص روبرو شود؛ چنانچه در پروژه ساخت مدرسه دارالمعلمین عالی، در قسمت سیمان‌کاری فاضلاب ساختمان و لوله‌کشی آب، از کارگران روسی و ایتالیایی استفاده شد، زیرا کارگران ایرانی به این امور آشنا نبودند (صدیق، ۱۳۵۲: ۱۵۲).</p>

تصویر شماره (۵): تقسیم‌بندی ماهیت قوانین شهرسازی در دوران قاجار

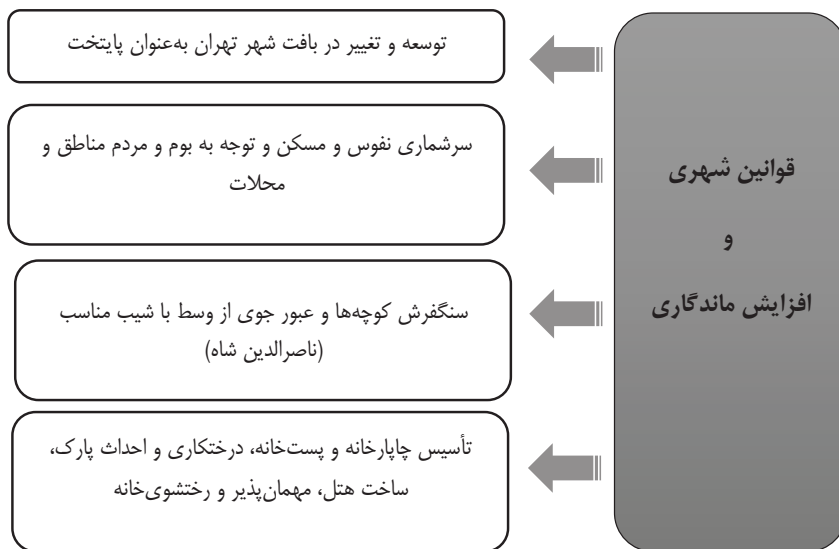
(مأخذ: نگارندگان)

۲-۱-۴- مقررات و قوانین معماری مؤثر بر کاهش ماندگاری و کیفیت ابنیه

ذات حکمرانی در دوره قاجار و ماهیت حوادث تاریخی همچون ارتباط بیش از پیش با اروپا و تأثیرپذیری از آن، که در این عصر رخ می‌دهد، موجب تأثیراتی سوء بر معماری این دوره شده است. برخی بی‌کفایتی‌های سیاسی و سیاست‌های نادرست، این دوره را از آنچه می‌توانست باشد، بسیار ضعیف‌تر و تقلیدپذیرتر می‌کند. این موضوع حتی در اسناد و منابع نیز قابل کتمان نبوده است. بنابراین، در روند انجام این پژوهش، با مسائلی مواجهیم که موجب افول کیفیت و کاهش ماندگاری و طول عمر آثار شده است.

۲-۴- مقررات و قوانین حوزه شهرسازی

منظور از عبارت قوانین شهرسازی، آن دسته از مصوبات

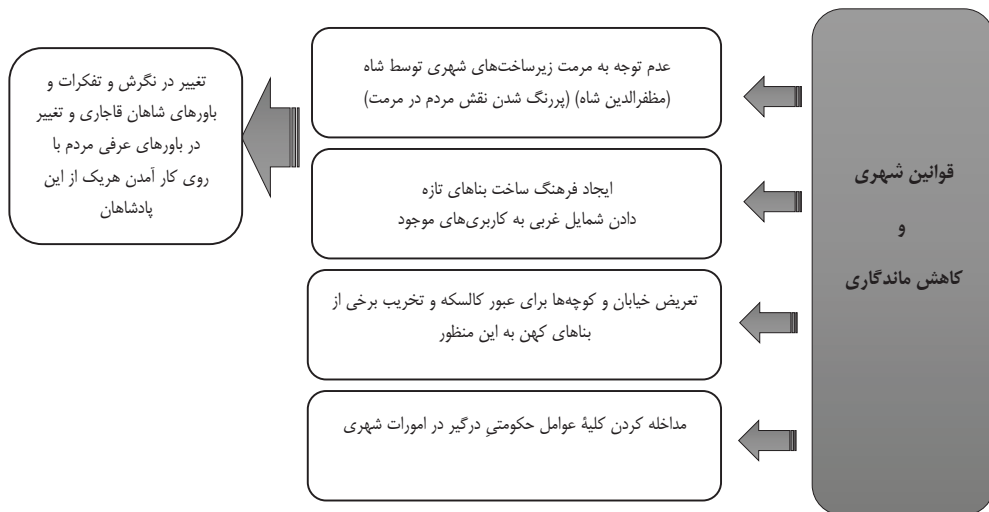
تصویر شماره (۶): تقسیم‌بندی ماهیت قوانین شهرسازی و فضای شهری در دوران قاجار و افزایش ماندگاری (مأخذ: نگارندگان)

جدول شماره (۳): نمونه موردی از شواهد مؤثر در افزایش ماندگاری شهرها

عامل مستخرج از شاهد	نمونه موردی از شواهد
سنگفرش کوچه‌ها و عبور جوی از وسط با شیب مناسب	تمام خیابان‌ها دارای پیاده‌روهای خوبی هستند که با سنگ، فرش شده‌اند. یک آب‌گذر منظم در طول خیابان از وسط آن می‌گذرد که آب‌گذر اصلی است و شعبات آن از کوچه‌ها و کوی‌ها می‌گذرند. شیب اطراف جوی طوری است که آب به راحتی به آن سمت حرکت می‌کند، با این کار آب به صورت جاری می‌ماند؛ در صورتی که در بیشتر شهرهای ایران آب‌ها به صورت راکد در آبگیرها هستند و یا در زمین فرومی‌روند و باعث خرابی خیابان‌ها می‌شوند (اوری، هامبلی، ۱۳۹۰: ۳۹۰). شاهان قاجار به دلیل عادت‌های ایلی، علاقه شدیدی به گشت‌وگذار داشتند و همین موضوع موجب می‌شد آنان وضعیت راه‌ها و خیابان‌های داخل شهر را ببینند و برای تعریض معابر و یا اصلاح و مرمت آن‌ها قوانینی تنظیم کنند (معمدی، ۱۳۸۱: ۲۴۷). در مواردی نیز، پیش از سفر شاه، چند مهندس و چندین هزار کارگر برای مرمت راه‌ها می‌رفتند و یا در حین اردو عده‌ای برای راه‌سازی اردو را همراهی می‌کردند (معیرالممالک، ۱۳۷۲: ۴۶).

(مأخذ: نگارندگان)

و مقررات وضع شده در بلدیة و شهرداری‌های کنونی است که موجب اثرگذاری بر شکل شهر و فضاهای شهری می‌شود. در دوران قاجار تا قبل از انقلاب مشروطه، به علت نبود سازمانی مشخص همچون بلدیة، قوانین شهرسازی به صورت پراکنده در دستورات شاه و یا دستورالعمل‌های اشخاص ذی‌نفوذ در احتسابیه مطرح شده است. در این بخش، مقررات در حوزه شهرسازی در پنج دسته کلی به شرح زیر ارائه می‌شود:

تصویر شماره (۷): تقسیم‌بندی ماهیت قوانین شهرسازی در دوران قاجار و کاهش ماندگاری (مأخذ: نگارندگان)

جدول شماره (۴): نمونه موردی از شواهد مؤثر در کاهش ماندگاری شهرها

عامل مستخرج از شاهد	نمونه موردی از شواهد
تعریض خیابان و کوچه‌ها برای عبور کالسکه	در برخی موارد، برای ساخت خیابان‌های جدید، فرمان تخریب برخی بناها داده می‌شد؛ مثلاً در سال ۱۳۰۶ هجری قمری، به امر شاه قاجار، برای احداث چهار خیابان جدید در وسط شهر تهران، املاک مردم را با قیمت مناسب خریدند و به تخریب عمارات مردم، بازارها و خانه‌ها پرداختند (مبصرالسلطنه، ۱۳۸۴: ۲۶).
عدم توجه به مرمت زیرساخت‌های شهری (مظفرالدین شاه)	طبق نظر دکتر پولاک، در دوران سلطنت ناصرالدین شاه، از معدود تمهیداتی که در حوزه راه‌سازی ایجاد شده است، تعبیه پل هاست. به گفته پولاک، پل‌ها را از موقوفات و یا وصایا می‌سازند و اقدامی در زمینه تعمیر و یا تجدید آن‌ها انجام نمی‌شود. مرمت این پل‌ها زمانی صورت می‌گیرد که باز فردی متدین و توبه‌کار برای تعمیر مبلغی خیرات کند (پولاک، ۱۳۶۸: ۳۰۱). در همین زمینه در دوره مظفرالدین شاه نیز، عدم تعمیر پل‌های اردبیل موجب مشکل شدن عبور و مرور بر آن شد و عده‌ای از اهالی با همکاری هم و اشتراک در هزینه، به تعمیر پل اقدام کردند (سپهر، ۱۳۸۶: ۲۸۷). این میزان بی‌توجهی ایرانیان به راه‌سازی، از اطمینان و قناعت آن‌ها به حیوانات چهارپا برای طی مسیرها نشئت می‌گیرد (پولاک، ۱۳۶۸: ۳۰۱).
مداخله کردن کلیه عوامل حکومتی درگیر در امورات شهری	اعتمادالسلطنه نیز در این زمینه آورده است: «صبح صاحبقرانیه خدمت شاه رسیدم، امین‌السلطان دوسه روز بود که شهر بودند، آمدند. شنیدم قرارنامه راه آهن مابین دولت ایران و وزیر مختار ینگو دنیا بسته شده و مشیرالدوله در نوشتن این قرارنامه یکصد هزار تومان مداخل کرده.» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۰: ۴۳۷).

۱-۲-۴- مقررات و قوانین شهرسازی و فضای

شهری مؤثر بر افزایش ماندگاری

همچون کالبد معماری، در مقیاس وسیع‌تر یعنی شهرهای دوران قاجار هم شاهد اثر مقررات بر شهرسازی هستیم. در این بخش مقررات افزایش ماندگاری به شرح زیر بیان شده است:

۲-۲-۴- مقررات و قوانین شهر و شهرسازی مؤثر

بر کاهش ماندگاری

این بخش به بررسی نکاتی می‌پردازد که موجبات کاهش ماندگاری و کیفیت زیرساخت‌های شهری در کلان‌شهرها را به دنبال دارد. به‌طور کلی عمده عللی که موجب این اتفاق می‌شود تغییراتی است که از لحاظ سیاسی، اجتماعی و فرهنگی در بدنه جامعه رخ می‌دهد.

۵- نتیجه‌گیری

معماری و شهرسازی در دوره‌های مختلف تحت تأثیر عوامل متنوعی قرار داشته است که این عوامل شامل وضعیت اقلیمی، مسائل دینی و فرهنگی و حتی سلیقه‌های شخصی معماران و کارفرمایان می‌شود. این مسائل در طول زمان به شکل‌گیری قوانینی در حوزه معماری و شهرسازی منجر شده‌اند که برخی از آنها تابع عرف جامعه، برخی دیگر بر اساس سلیقه حاکمان و تعدادی نیز بر مبنای موازین شرعی و باورهای عمومی شکل گرفته‌اند. با بررسی ابنیه تاریخی و منابع مکتوب هر دوره، مشخص می‌شود که بسیاری از این قوانین نانوخته بوده و استادکاران بر اساس تجربه‌های خود آن‌ها را به کار می‌بردند. بنابراین، می‌توان نتیجه گرفت که در مراحل مختلف ساخت بنا یا ایجاد شهر، قوانین معماری و شهرسازی تأثیرگذار بوده‌اند.

به‌طور کلی، دوره قاجار را می‌توان به‌عنوان دورانی پر از تغییر و تحول‌ها در زمینه معماری و شهرسازی دانست

که تحت تأثیر عوامل داخلی و خارجی شکل گرفت. با آغاز سلطنت قاجاریان، به‌ویژه در دوره ناصری، تحولات اساسی در نظام معماری و ساخت‌وساز ایران شکل گرفت. طراحی پلان و نمای ساختمان‌ها به‌صورت رسمی‌تر انجام شد و نظام سنتی استاد-شاگردی دچار تغییراتی شد که به موجب آن، طراحی و ساخت بناها به افراد خاص واگذار شد. این دوره تحت تأثیر ارتباطات با دنیای غرب قرار داشت و سلیقه معماران محلی را تغییر داد. ورود دانش‌آموختگان تحصیل‌کرده در خارج از کشور و تدریس استادان غیرایرانی در دارالفنون، نه‌تنها فرآیند ساخت را دگرگون کرد، بلکه به کالبد معماری‌های این دوره شکلی نوین بخشید. درحالی‌که، معماری درباری تحت تأثیر غرب تغییر کرد، معماری عمومی مردم همچنان به سبک سنتی خود ادامه داد، اما با گذشت زمان، این تغییرات بر معماری سنتی نیز تأثیر گذاشتند و موجب تحولاتی در آن شدند.

این نوشتار ابتدا با خوانش متون و اسناد و استخراج مقررات موجود در دوران قاجار و سپس سنجش تأثیر آن در افزایش عمر مفید آثار معماری آغاز شد. اگرچه پژوهش در ابتدا صرفاً با روندی صعودی در مبحث ماندگاری دنبال شد؛ ولی بررسی مدارک و اسناد بیشتر برای آشنایی با ماهیت دوران تاریخی مدنظر، نشان داد در این دوران، با اشخاص و افکار و رویکردی مواجه هستیم که در برخی موارد موجب کاستن از عمر مفید بنا، تخریب بی‌دلیل آثار یا سوءاستفاده از موقعیت اجتماعی خود در این رابطه هستند. بنابراین، پس از استخراج دسته‌بندی قوانین معماری و فضای شهری این دوره، طبقه‌بندی عوامل با دو رویکرد کلی افزایش و کاهش دنبال شد. بدین نحو می‌توان به اثر هر عامل به شیوه شفاف‌تری توجه کرد. از سوی دیگر، قدرت بی‌مثال شاه قاجار در اعمال سلیقه و نظر خود همچنان پررنگ بوده

و البته می‌تواند به شکل شناور در هر دو دسته کاهنده و افزایش‌دهنده قرار گیرد. تغییرات ذائقه و باورهای سیاسی، اجتماعی و فرهنگی و همچنین نگرش متفاوت شاهانی که یکی پس از دیگری بر این سرزمین حکم رانده‌اند، از علل کلی ایجاد شکاف در ماندگاری و طول عمر آثار است. تا آنجا که تخریب‌های بی‌جا و بی‌دلیل، مداخل کردن یا فساد از جز به کل مراحل ایجاد آثار توسط معمار، مباحثران و عوامل حکومتی و در برخی موارد تقلید کورکورانه غیر ضروری از معماری غربی به‌جای استفاده از نکات مثبت موجود در آن، سبب صدور فرمان‌ها و تصمیم‌های اشتباه و مضر برای معماری و فضای شهری و طول عمر مفید آن گشته است.

منابع

۱. اعتمادالسلطنه، حاج علی‌خان. (۱۳۷۷). سفرنامه حاج علیخان اعتمادالسلطنه. تدوین: علی قاضی‌عسکر، تهران: نشر مشعر.
۲. اعتمادالسلطنه، محمد حسن خان. (۱۳۶۳). تاریخ منتظم ناصری. تدوین: محمد اسماعیل رضوانی، تهران: دنیای کتاب.
۳. اعتمادالسلطنه، محمد حسن خان. (۱۳۶۷). مرآت البلدان. تدوین: عبدالحسین نوایی و میرهاشم محدث، تهران: دانشگاه تهران.
۴. اعتمادالسلطنه، محمد حسن خان. (۱۳۷۴). المآثر و الآثار (چهل سال تاریخ ایران). تدوین: ایرج افشار، تهران: اساطیر.
۵. اعتمادالسلطنه، محمد حسن خان. (۱۳۵۰). روزنامه خاطرات اعتمادالسلطنه. تصحیح: ایرج افشار، تهران: چاپخانه سپهر.
۶. افشاراصل، مهدی و خسروی، محمدباقر. (۱۳۷۷). معماری ایران در دوره قاجار، تهران: هنر.
۷. الکساندر، کریستوفر. (۱۳۸۶). معماری و راز جاودانگی. ترجمه مهرداد قیومی بیدهندي، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
۸. اوری، پیتر؛ گاوین، هامبلی و چارلز، ملوین. (۱۳۹۱). تاریخ ایران کمبریج. ترجمه تیمور قادری، تهران: مهتاب.
۹. اولیویه، گیوم آنتوان؛ قاجار، محمدطاهر و ورهرام، غلامرضا. (۱۳۷۱). سفرنامه اولیویه، تهران: اطلاعات.
۱۰. پولاک، یاکوب ادوراد. (۱۳۶۸). سفرنامه پولاک: ایران و ایرانیان، ترجمه کیکاووس جهاننداری، تهران: خوارزمی.
۱۱. تکمیل همایون، ناصر. (۱۳۸۵). تاریخ اجتماعی و فرهنگی تهران از آغاز تا دارالخلافه ناصری، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
۱۲. جلالی، نادر. (۱۳۸۲). یادگارهای نایب‌السلطنه در تهران، نامه انجمن، شماره ۱۲، ۱۵۹ - ۱۷۷.
۱۳. حمزه‌نژاد، مهدی و شریفیان، زهرا. (۱۳۹۵). ارزیابی تطبیقی معیارهای سنتی و جدید اجتماع‌پذیری و تحقق آن در دو محله سنتی و جدید. فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، شماره ۲۶، ۸۸-۷۱.
۱۴. حبیبی، امین؛ فلاحي، الهام و کرمی‌راد، سینا. (۱۳۹۸). آموختن از گذشته، کاربست نحو فضای خانه عطروش و محتشم شیراز در تداوم حس تعلق مکان و پلایهای معاصر. نشریه اقلیم گرم و خشک، سال هفتم، شماره دهم، ۲۲۷-۲۵۰.
۱۵. دروویل، گاسپار. (۱۳۶۵). سفر در ایران، ترجمه منوچهر اعتماد مقدم، تهران: نشر شبانویز.
۱۶. دهقان نیری، لقمان و عبدالحی، منیره. (۱۳۹۰). وضعیت شهر تهران در عصر ناصری از دید سفرنامه‌نویسان خارجی، تاریخ‌پژوهی، شماره ۴۸، ۱۵۴-۱۲۳.
۱۷. رجایی، عبدالمهدی. (۱۳۹۲). شهرنگاری‌های

- عصر قاجار، اصفهان: جهاد دانشگاهی.
۱۸. سپهر، عبدالحسین. (۱۳۸۶). مرآت الوقایع مظفری، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
۱۹. سری، ابوالقاسم. (۱۳۸۷). منصب محتسب در ایران، حکومت اسلامی، شماره ۱، ۱۷۴-۱۵۱.
۲۰. سیفی قمی تفرشی، مرتضی. (۱۳۶۲). نظم و نظمیة در دورة قاجار، تهران: فرهنگ سرا.
۲۱. شفیعیان داریانی، فائزه، پورجعفر، محمدرضا و قبادی، علیرضا. (۱۳۹۳). مفهوم ماندگاری در معماری اسلامی و مقایسه آن با مفهوم پایداری در معماری معاصر. فصلنامه پژوهش های معماری اسلامی، شماره ۴، ص ۴۸-۳۲.
۲۲. شهریاف، جعفر. (۱۳۶۹). تاریخ اجتماعی تهران در قرن سیزدهم، تهران: نشر رسا.
۲۳. شیل، مری. (۱۳۶۸). خاطرات لیدی شیل: همسر وزیر مختار انگلیس در اوایل سلطنت ناصرالدین شاه، ترجمه حسین ابوترابیان، تهران: نشر نو.
۲۴. صفایی، ابراهیم. (۱۳۴۹). اسناد نویافته، تهران: نشر بابک.
۲۵. صفایی، ابراهیم. (۱۳۵۵). نامه های تاریخی دوران قاجاریه، تهران: نشر بابک.
۲۶. عین السلطنه، قهرمان میرزا. (۱۳۷۴). روزنامه خاطرات، تدوین: مسعود سالور و ایرج افشار، تهران: نشر اساطیر.
۲۷. فلاندن، اوژن. (۱۳۵۶). سفرنامه اوژن فلاندن، ترجمه حسین نورصادقی، تهران: نشر اشراقی.
۲۸. قبادیان، وحید. (۱۳۸۵). معماری دارالخلافه ناصری، تهران: پشتون.
۲۹. قبادیان، وحید. (۱۳۹۲). سبک شناسی و مبانی نظری در معماری معاصر ایران، تهران: علم معمار.
۳۰. قیومی بیدهندی، مهرداد. (۱۳۸۷). حمایت و هنرپروری و زوایای پنهان در تاریخ هنر ایران، گلستان هنر، شماره ۱۳، ۷-۵.
۳۱. کاتوزیان، همایون. (۱۳۹۱). ایرانیان دوره باستان تادوره معاصر، ترجمه حسین شهیدی، تهران: مرکز.
۳۲. کارری، جملی. (۱۹۶۹). سفرنامه کارری، ترجمه عباس نخجوانی، تبریز: اداره کل فرهنگ و هنر آذربایجان شرقی با همکاری مؤسسه انتشارات فرانکلین.
۳۳. کیانفر، جمشید. (۱۳۷۸). دستورالعمل احتسابیه و تنظیفیه کامران میرزا، «نایب السلطنه، به محمدحسن خان صنیع الدوله»، وقف میراث جاویدان، شماره ۲۸، ۹۲-۸۷.
۳۴. کیانفر، جمشید. (۱۳۸۶). رسائل نظامنامه کل مکاتب محلات و کوچه ها، آینه میراث، شماره ۳۷ و ۳۶، ۴۲۸-۴۱۳.
۳۵. کیانفر، جمشید. (۱۳۸۹). ساختار تشکیلات حکومتی شهر تهران در نظام سنتی، فرهنگ مردم، شماره ۳۵ و ۳۶، ۸۵-۵۱.
۳۶. مبصرالسلطنه، میرزا حسن خان. (۱۳۸۴). مراسلات طهران، تدوین: منصوره اتحادیه، تهران: کتاب سیامک.
۳۷. محبوبی اردکانی، حسین. (۱۳۵۴). تاریخ مؤسسات تمدنی جدید در ایران، تهران: دانشگاه تهران.
۳۸. مستوفی، عبدالله. (۱۳۷۱). شرح زندگانی من، تهران: زوار.
۳۹. معتمدی، محسن. (۱۳۸۱). جغرافیای تاریخی تهران، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
۴۰. معیرالممالک، دوست علی خان. (۱۳۹۰). یادداشت هایی از زندگانی خصوصی ناصرالدین شاه، تهران: تاریخ ایران.
41. ملک، جان. (۱۳۸۳). تاریخ ایران، ترجمه

- اسماعیل بن محمد علی حیرت، تهران: سنایی.
۴۲. ممتحن الدوله، مهدی بن رضاقلی. (۱۳۵۳).
 خاطرات ممتحن الدوله، تدوین: حسین قلی خان شقاقی،
 تهران: امیرکبیر.
۴۳. ناسخیان، شهریار. (۱۳۹۲). بهسازی برای
 ماندگاری بافت قدیم اصفهان از طرق بررسی مؤلفه‌ها
 و دیدگاه‌های زیبایی‌شناختی، مسعود، محمد؛ حجت،
 عیسی، دانشگاه هنر اصفهان، دانشکده مرمت.
۴۴. نظام السلطنه مافی، حسین قلی. (۱۳۶۲).
 خاطرات و اسناد حسین قلی خان نظام السلطنه مافی،
 تهران: نشر تاریخ ایران.
۴۵. نوذری، عزت‌الله. (۱۳۹۴). تاریخ اجتماعی ایران
 از آغاز تا مشروطیت، تهران: خجسته.
۴۶. نورانی، مرتضی. (۱۳۹۱). قبالة کارگزاری اصفهان
- ۱۳۲۴-۱۳۳۴ هجری قمری مجموعه اسناد حقوقی،
 اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.
۴۷. هانری، رنه. (۱۳۳۵). سفرنامه از خراسان تا
 بختیاری؛ شامل بر: طرز زندگی، آداب و رسوم.. و صنایع
 ایران از زمان قدیم تا پایان سلطنت قاجاریه، ترجمه
 علی محمد فره‌وشی، تهران: امیرکبیر.
۴۸. یاری، شهرام، پورنادری، حسین. (۱۳۹۴).
 جایگاه اجتماعی معمار و شأن معماری در دوره صفوی
 و قاجار بر پایه متون، دانشگاه هنر اصفهان.
49. Davies, N., & Jokiniemi, E. (2008). *Dic-
 tionary of Architecture and Building Con-
 struction*, (1st ed.). India: Routledge.
50. Kurtz, J-P. (2004). *Dictionary of civil en-
 gineering: English-French*. MA: Springer US.

نحوه ارجاع به این مقاله:

خالقیان، سیمیا، قندهاری، شیما و سعدوندی، مهدی. (۱۴۰۳). قوانین و مقررات تأثیرگذار بر ماندگاری بناهای معماری و فضاهای شهری دوران قاجار از ابتدا تا مشروطیت پژوهشهای فضا و مکان در شهر، ۸(۳۰)، ۸۳-۹۸. <https://doi.org/10.22034/jspr.2024.2045477.1087>

DOI: <https://doi.org/10.22034/jspr.2024.2045477.1087>

URL: https://jspr.jdisf.ac.ir/article_718895.html

Copyrights:

©2023 by the authors. Published by Journal of Urban Studies on Space and Place.

This article is an open-access article distributed under the terms and conditions

of the Creative Commons Attribution 4.0 International

(CC BY 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)).

